

UOT61 (091)

Sonaxanım Hadiyeva

böyük elmi işçi,

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

İSLAMAQƏDƏRKİ DÖVRDƏ TƏBABƏT

Açar sözlər: *İslam, təbabət, əlyazma, tibbi əsər, təbib.*

Ключевые слова: *Ислам, медицина, рукопись, медицинское произведение, врач.*

Key words: *Islam, medicine, manuscript, medical work, doctor.*

Elmi tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, təbabət Şərqdə çox erkən dövrlərdən inkişaf etməyə başlamışdır. Son illərdə aparılan qazıntılar zamanı bir çox elm sahələrinə aid olan izlərlə bərabər qədim təbabətin tarixlərini də aşkara çıxarılmışdır. Ümumiyyətlə, insan həyata gələndən təbii təsirlərə məruz qalmışdırsa, deməli, hər bir tayfanın, xalqın içində onun dərindən əlac edən təbiblər olmuşdur. Şərq təbabəti Qərbin təsir göstərə bilmədiyi ölkələrdə heç zaman unudulmamış, əksinə daha da inkişaf etmişdir. Məsələn, müasir Çində, Hindistanda qədim təbabətə əsaslanan onlarla elmi-tədqiqat institutu fəaliyyət göstərir və bu sahədə tədqiqatlar aparılır, kitablar çap olunur. Ümumiyyətlə, müasir dünyamızda Hind, Çin, Tibet, Yunan və müsəlman tibb məktəbləri fəaliyyət göstərir ki, bunların da bir-birilə oxşar və fərqli cəhətləri vardır. İstər qədim yunan, istərsə də orta əsr müsəlman təbabəti, hər ikisi Hippokratın və Qalenin irsindən bəhrələndikləri üçün bir-birinə çox yaxındırlar. Hind və Çin təbabətlərinin də müsəlman təbabətinə oxşarlığı vardır.

Tibet təbabəti isə Hind və Çin təbabətləri arasında yer alır. Tibetlilər hələ qədim zamanlarda bir çox xəstəliklərin müalicəsi ilə məşğul olurdular. Xüsusən, yaralar və onların müxtəlif müalicə üsulları mövcud idi. Tibetlilərin “Şjud-şi” adlı tibbi əsəri rus dilinə tərcümə olunmuşdur. Tibetlilər pəhriz qidalarında əsasən bitkilərdən istifadə edirdilər. Şərq təbabəti iki əsas qaynaqdan: Tibet-Çin təbabəti və ondan yaranmış Hind təbabətindən qidalanmışdır. Müsəlman təbabətin də inkişaf etdiyini göstərən və Tibet-Çin təbabətini ən əski qaynaq hesab edən N.Göyüşov müsəlmanların onlardan faydalandığını qeyd etməklə yanaşı, özlərinin nəzəri və təcrübi biliklərini zənginləşdirdiklərini və İbn Sina, İbn Baytar, Zəkəriyyə Razi və Əbu Reyhan Biruni kimi alimlərin əsərlərinin 18-ci əsrə qədər Şərqdə ən mühüm qaynaq olduğunu vurğulamışdır (12, s. 322). M.Qasımov və V.Məmmədov “Boyaqotu” adlı yazıda göstərilir ki: “Bu bitkinin köklərindən Tibet təbabətində də istifadə olunub. Tibetlilər boyaqotu kökündən preparatlar hazırlamış və cüzam xəstəliyinin ilk vaxtlarında onu çox məharətlə müalicə ediblər. Tibetin təbabət alimləri Monqolustan və Buryatiya çəmənliklərinə gəlib oradan boyaqotu köklərini toplayıb aparırdılar” (9, s. 30).

Hindistanda təbabət iki qola ayrılmışdır ki, bunlardan biri əsl hind təbabəti olub “Ayurveda” adlanır. Digəri isə qədim müsəlman təbabətinə daha çox yaxındır, “Yunan” adlanır. Pakistanda “Həmdərd” Qədim Təbabəti Araşdırma Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Burada qədim tibbi əlyazmalar tərcümə olunur, qədim müalicə üsulları tətbiq edilir.

Təbabət sahəsində yüzlərlə alim, ustad həkim yetişmişdir ki, onlardan bir çoxlarının əsərləri itib-batsa da, bəzi əsərlər gəlib bu günümüze çatmışdır. Qədim təbabətin tarixində iki dövr ayırd edilir: Hippokrataqədərki və Hippokrat dövründən XX əsrin əvvəllərinə kimi. Hippokratdan əvvəlki dövrdə, təqribən eramızdan 2000-1500 il əvvəldə qədim Misdə bir çox xəstəliklərin müalicəsi məlum olmuşdur. Ebersin (e.ə. 2200-2100-cü illər) Misir papyruslarında müxtəlif xəstəliklər və onların müalicəsi haqqında məlumatları gəlib bu günümüze çatmışdır. Orada xəstəliklərin müalicəsində qanalmadan istifadə edildiyi haqda məlumatlar vardır. O dövrdə qanalma yeganə müalicə metodu olmuşdur. Misir

papiruslarındakı məlumatlara görə eramızdan 3-4 min qabaq çiçək, taun, vəba, cüzam kimi xəstəliklərin yoluxucu olması məlum idi. Ç.Cəfərov daha qədimlərə işıq tutaraq yazır: "Eramızdan 6000 il əvvəl qədim Misirdə təbii məhsullardan (bal, yağ, şərab, müxtəlif meyvə şirələri) qarışıq məlhəmlər hazırlayıb, yaraları müalicə etmək, möhkəm sarğı qoyub sınımış sümükləri yapışdırmaq, sidik kisəsindən daş çıxarmaq, ətrafları kəsmək (amputasiya), hərəmbəşi işlətmək məqsədilə oğlan uşaqlarını axtalamaq, kəllə sümüyünü açmaq (trepanasiya) əməliyyatları icra edilmişdir (1, s. 13). Eradan 5000 il əvvəl vərəm xəstəliyi məlum olmuşdur. Eradan 2000-2750 əvvəl yaşamış misirlilərin balzamda saxladıkları meyitlər üzərində tədqiqat aparılarkən vərəm zamanı oynaqlarda əmələ gələn xoraların izləri aşkar edilmişdir. Sonralar İsgəndəriyyə məktəbinin nümayəndələri bir sıra tibbi nailiyyətlər əldə etmiş, o dövrdə hətta cərrahlığa, oftalmologiyaya və gigiyenaya aid kitablar da yazılmış, çox təəssüf ki, bunlar gəlib bizə çatmamışdır. İsgəndəriyyə məktəbinin nümayəndələri bir sıra tibbi nailiyyətlər əldə etmiş, o dövrdə hətta cərrahlığa, oftalmologiyaya və gigiyenaya aid kitablar da yazılmış, çox təəssüf ki, bunlar gəlib bizə çatmamışdır. Eradan əvvəl XVII əsrdə Xammurapi zamanında babillilərin və assuriyalıların tibbə aid məlumatları qazıntılar zamanı İranda tapılmış daş üzərindəki yazılarda bizə gəlib çatmışdır. Bu yazılarda o dövrdə həkimlərin vəzifələri, onların uğurlarına görə mükafatlandırılması və səhvlərinə görə cəzalandırılması haqqında qanunlar vardır. Məsələn, gözdə əməliyyat aparan həkim xəstənin gözünü kor etmiş olsa, onun əli kəsilməli idi.

Çinlilərdə də təbabət hələ qədimdən inkişaf etməyə başlamışdır. Onların tibbə dair ən böyük abidəsi eramızdan əvvəl III minilliyə aiddir. Burada bir çox xəstəliklər, o cümlədən ürək xəstəlikləri haqqında məlumatlar verilmişdir. T.Əfəndiyev yazır: "Müəllifi imperator Xan Ti sayılan (eramızdan qabaq təxminən 2560-cı illərdə) qədim Çinin "Ney Tszin" təbabət əsərində ürək və nəbzə çox fikir verilirdi. Həmin əsərdə ürəyin fəaliyyəti barədə diqqəti cəlb edən dəyərli məlumatlar vardır (2, s. 6). Çin həkimləri "Tsjiçjuan" kitabında (e.ə.581) baş ağrısını çjen-tsyu-terapiya (iynəbatırma və dağlama) üsulu ilə müalicə edirdilər. Eradan əvvəl V əsrdə dövrün ən böyük alimi Byan Syalo daxili və cərrahi xəstəlikləri, pəhrizi mükəmməl öyrənmiş və təsvir etmişdir. Eranın II-III əsrlərində çinlilər otlardan və kimyəvi maddələrdən dərmanlar hazırlayıb müalicə aparmışlar. Məşhur cərrah Xua To hind çətənəsi və tiryəklə anesteziya aparmış, cərrahi yolla ana bətnindən uşağı azad etmiş, qarın yarasını iplə tikmiş, 20-30 günə xəstə sağalmışdır (1, s.150).

Eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə yunanlarda da təbabət inkişaf etmişdi. Bir sıra tanınmış alim təbiblər, xüsusən də Krotonlu Alkimen tibbin müxtəlif sahələrində elmi tədqiqatlar aparmış, anatomiya, fiziologiya və potoloji proseslər haqqında dəyərli məlumatlar vermişlər. O dövrdə Miletli Fales, Heraklit, Anaksimandr, Anaksimen, Empedokl, Demokrit, Pifaqor kimi hərtərəfli biliyə malik filosoflar təbabətin inkişafında da böyük rol oynamışlar. Hətta həkimlər xüsusi məktəblərdə hazırlanırdılar ki, bu məktəblərdən Krotondakı Pifaqor məktəbini və Kos adasındakı Kos məktəbini göstərmək olar.

Qədim dövrlərdə hindlilərdə də təbabət inkişaf etmişdi. Əsasən cərrahlıqda böyük uğurlar qazanan hindlilər daşların salınması, doğuş patologiyalarının aradan qaldırılması, hətta plastik operasiyaların aparılması sahəsində xeyli irəli getmişdilər. Ç.Cəfərovun yazdığına görə eramızdan 1500 il əvvəl Hindistanda qızmar dəmirle süzgəcləri yandırmağı, sıxıcı sarğı ilə və ya yaraya qaynar yağ tökməklə qanaxmanı saxlamağı, kəllə qutusunu, qarın boşluğunu açmağı bacarırmışlar (1, s.13-14).

Eradan 700 il əvvəl qidaların tərkibinə bir çox müalicə əhəmiyyətli ədviyyatın qatılması elmi mənbələrdən məlumdur. Bunlardan zəfəran, zirə, küncüt, cırə, sarımsaq, soğan və s. bu günümüzdə də istifadə edilir (8, s. 3). Hətta bəzi patoloji hallarda bunların hər biri ayrı-ayrılıqda dərmandır.

Hələ eramızdan əvvəl Yunanıstanda yaşayıb fəaliyyət göstərən Hippokrat (e.ə. 460-377) klinik təbabətin əsasını qoymuşdur. O, Kos adasında anadan olmuş, Afinada təhsil al-

mişdir. Asiyanı, Liviyanı, Yunanıstanı, Misiri dönə-dönə gəzmişdir. Tibb təhsilini atası Heraklitdən almış Hippokrat əsil təbabəti məbəd təbabətindən ayırmış, onun ayrıca elm kimi inkişaf etməsi üçün xeyli səy göstərmişdir. Ona görə həkim xəstəliyi deyil, xəstəni müalicə etməlidir. Bizə məlum olan ilk tibbi əsər də onun "Korpus Hippokratikum" adlı kitabıdır ki, onu yunan dilindən rus dilinə professor B.İ. Rudnev tərcümə etmişdir. Hippokrat xəstəliklərin yaranmasını əsasən xarici amillərlə bağlayırdı. Hippokrat öz kitabında fəlsəfi nəzəriyyə ilə çıxış edərək, hər şeyin dörd ünsürdən yarandığını bildirmiş və bu ünsürlərin yaratdığı dörd qarışıqın (qan, səfra, bəlgəm, sövdə) insan həyatında önəmli rol oynadığını, bütün xəstəliklərin də bu dörd qarışıqın artmasından əmələ gəldiyini qeyd etmiş və fəaliyyəti boyunca bunu təcrübələrində sübut etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə qan qəlbə, öd qara ciyərdə, bəlgəm beyində, qara öd dalaqda olur. Bu humoral nəzəriyyə ondan sonrakı həkimlər tərəfindən qəbul edilmiş və uzun illər Hippokratın adını tibb tarixində yaşatmışdır. Hippokrat dəfələrlə Misirdə olmuş, onlardan bir çox tibbi bilikləri öyrənmiş, lakin özünün tədqiqatları və orijinal fikirləri ilə tibbi nəzəriyyələşdirmiş və tibbi fəlsəfə yaratmışdır. Bütün tədqiqatçılar onu antik təbabətin reformatoru hesab edirlər. Hippokrat əsərində istifadə etdiyi 200-ə qədər dərman bitkisinin adını çəkmişdir. O, ən çox sadə dərmanlarla müalicəyə üstünlük vermiş, mürəkkəb dəvalardan uzaq olmuşdur. Amma lazım olanda cərrahi əməliyyatlar da aparmışdır. Hippokratın ilk sözü "zərər vermə" olmuşdur. Hippokrataqədərki təbabət bu kitabda əhatə olunmuşdur. Həmin dövrdə yaşayan Platon - Əflatun (e.ə. 430) və Aristotel - Ərəstu (384-322) kimi məşhur filosoflar Hippokratı çox elmi təbib kimi yüksək qiymətləndirmişlər (4, s. 6).

Ç. Cəfərov cərrahlıqdakı ən böyük kəşflərin Hippokratın adı ilə bağlı olduğunu, onun elmi cərrahlığın əsasını qoyduğunu qeyd edir, yaraların, sınıqların, çıxıqların müalicə üsullarını təklif etdiyini, tetanusun, irinli xəstəliklərin, sepsizin klinik təsvirlərini verdiyini, xəstələrin sifətinə baxmaqla diaqnoz qoyduğunu bildirir (1, s. 14).

Hippokrat öz əsərlərində 20-yə qədər göz xəstəliyi, o cümlədən qlaukoma, katarakta, nistaqam haqqında məlumat vermişdir (6, s. 6).

Təbabətdə ilk dəfə dezinteriya terminini Hippokrat işlətməmişdir. O, bağırsağ xəstəliklərini iki qrupa bölmüş, ağrısız, duru və çoxkütləli ishala diareya (enteritik ishal), sancılarla müşayiət olunan, az və tez-tez baş verən, bəzən də qanlı-irinli olan ishallara dizentriya (kolotok ishal) adı vermişdir (7, s. 5).

Qədim türklərdə həkim kimi şamanlar fəaliyyət göstərmişlər. Onlar xəstəlikləri qeyri-ənənəvi yollarla müalicə edirdilər. Müalicə əsasən dualarla, tüstü, musiqi və trans halı ilə aparılırdı. Sonralar bu işi otaçılar adlanan şəxslər görmüş, daha sonra əfsunçular fəaliyyət göstərmişlər. İslamın qəbulundan sonra vəziyyət dəyişmiş, bu sahədə inkişaf getmiş və hətta şəfa ocaqları da yaradılmışdır.

E.ə. III-II minilliklərdə Azərbaycanda da təbabətin inkişafda olduğunu bildirən faktlar aşkara çıxarılmışdır. F. Ələkbərlinin məlumatına görə, İsgəndəriyyə tibb məktəbinin nümayəndələrindən, anatomiya və fiziologiya sahəsində bir çox dəyərli fikirlərin müəllifi olan Erizistat, Azərbaycanı və İranı gəzmış və buradan bir çox biliklər əldə etmişdir (3, s. 11).

O dövrdə Herofil və Erizistrat Misir hökmdarının cinayət işlərində meyityarma haqqında verdiyi qanundan istifadə edərək insanın anatomiya və fiziologiyasını öyrənmək sahəsində böyük təcrübələr toplamışdılar. İlk meyityarmanı Herofil aparmışdır. O, Hippokrat məktəbinin nümayəndələrindən Praskaqorun şagirdi olmuş və anatomiyanın banisi hesab edilir.

Eramızın ilk əsrində Romanın sayılan həkimlərindən olan Korneli Sels (e.ə. 30-eranın 38-ci ili) yeni kəşflərlə təbabəti zənginləşdirmişdir. O, ilk dəfə olaraq qızartı, şişkinlik, hərarət, ağrı, fəaliyyətin pozulması və s. patoloji halların şərhini vermiş, zədələnmələr, cərrahi əməliyyatlar zamanı damarların bağlanması və bu yolla qanaxmanın aradan

qaldırılmasını təklif etmiş, ətrafların amputasiyası, kəllənin trepanasiyası, sidik və öd daşlarının çıxarılması, sınıqların, çıxıqların müalicəsi üsullarını təkmilləşdirmişdir (1, s.14).

I-II əsrlərdə yaşadığı qeyd edilən Klavdius Qalen (Calinus) Hippokratın humoral nəzəriyyəsini bir qədər də inkişaf etdirmişdir. O, Əflatundan və Ərəstundan bəhrələnmişdir. Onun tibbə aid bir sıra əsərləri vardır. Onun təbabətə verdiyi ən böyük töhfələrdən biri “Qan Dağılım” nəzəriyyəsidir. Qalenə görə məzac (temperament) insanı fiziki, fizioloji, psixi cəhətdən fərqləndirən təbii xüsusiyyətdir.

Qalenin anatomiya, fiziologiya, müxtəlif xəstəliklərə aid kitabı min ildən artıq həkimlərin dərsliyi və stolüstü kitabı olmuşdur. T.Əfəndiyev yazır ki, ürəkdöyünməyə, ürəyin fəaliyyətinə xüsusi fikir vermiş, cinsiyyətin, yaşın, iqlimin, yuxunun və xarici amillərin nəbzın ritminə təsirini öyrənmişdir. Ürəyin tac damarları Qalenə məlum idi və ilk dəfə o arteriyaların anevrizmi haqqında yazmışdır. O təcrübi yolla müəyyən etmişdir ki, döş qəfəsindən çıxarılmış ürək mərkəzi sinir sistemindən asılı olmayaraq döyünməkdə davam edir və bununla da sübut olunmuşdur ki, yığılma impulsları ürəyin özündə əmələ gəlir (2, s. 7).

Qalen əsasən mürəkkəb dərmanlarla müalicəyə üstünlük vermişdir. Lakin həm müalicə, həm də profilaktik məqsədlə qanalmadan istifadə etməyin tərəfdarı olmuşdur. Qrekonun yazdığına görə Qalen başın bir yarısının ağrısını “Hemikraniya” adlandırmış və bu xəstəliyin müalicəsində pəhriz, gimnastika, vanna, ovxalama və qanburaxmanı məsləhət görmüşdür (10, s. 7). Onun əsərlərindəki göz və onun xəstəliklərinin təsviri əsrlər boyunca oftalmologiya inkişafına təsir etmişdir (6, s. 7). Əlyazmalar İnstitutunda “Tibbi-Calinus”un 1856-cı ildə İsa Dərbəndi tərəfindən köçürülmüş azərbaycanca əlyazması saxlanılır.

İslamın təşəkkülü, Orta Şərqi, Misirə, İrana, Türkünstanə, Şimali Afrikaya və İspaniyaya yayılması tibbin də inkişafına təsir göstərmişdir. “VII əsrdən başlayaraq, ərəblər dərmanşünaslığı sürətlə inkişaf etdirərək, müxtəlif bitkilərdən hazırlanan dərmanları apteklərdə satmağa başlayıblar. Dünyada ilk dəfə 784-cü ildə Ərəbistan xəlifəsi əl-Mənsur Bağdad şəhərində aptek açmışdır. Bundan sonra ərəblər aptek sənətini, dərmanların hazırlanıb satılmasını Avropa ölkələrinə yayıblar. Bir neçə əsr müddətində ərəblərin ixtira etdikləri 2600 dərman maddəsindən 1400-ü bitki mənşəli olubdur” (5, s. 30). VII-IX əsrlər təbabətdə “tərcümə dövrü” adlandırılır. Bu zamanlarda qədim yunan, hind, fars və süryani dilində yazılmış tibbi əsərlər ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur. O cümlədən Hippokratın, Qalenin, Dioskoridin, Oribasiusun, Efesli Rufen, Soranusun, Aydınli İskenderin, Folusun əsərləri Əbu Yusif əl-Kindi, Hünəyn bin İshaq, Corcis və Cəbrail Bəxtişu tərəfindən ərəb dilinə çevrilmişdir.

IX əsrdən sonra tibbi kitablar yazılmağa başlanmışdır. İslam həkimləri özlərindən əvvəlki əsərləri oxumuş, müzakirə etmiş, öz bilik və təcrübələrini də bu biliklərə əlavə edib, yeni-yeni əsərlər yaratmışlar. Ərəblər də bu sahədə bir çox həkimlər yetişdirmiş və tibb tarixinə dəyərli əsərlər vermişlər. Müasir türk tədqiqatçılarından Mustafa Demirçi yazır: “Ortaçağ İslam dünyasında yunanca, sanskrit və fars dillərindən tərcümə edilən əsərlər üzərində ilk tibb çalışmaları edilmiş və təbiblər yetişməyə başlamışdır. VIII əsrdən etibarən inkişafa başlayan tibbi çalışmaları tarixi də IX əsrdən başlayaraq yazılmağa başlanmışdır. IX əsr ilə XIII əsr arasında başda Hünəyn b. İshaq olmaqla, oğlu İshaq b. Hünəyn, Əndəlisli İbn Cürail, Zəkəriyyə ər-Razi, Beyxaki və İbn Kifti kimi təbiblərin bioqrafiyaları, yazdıqları əsərlər və tibbi tədqiqatlar ilə bağlı çox mühüm təcrübələr həyata keçirilirdi. Bu əsərlərdə İslam tibbinin tam əksini görmək mümkündür. Bunlardan sonra, demək olar ki, dünya tibb tarixinin ilk və ən həcmli çalışması İbn Əbu Usəybiniyə tərəfindən “Uyunül-Ənba fi təbəqətül-ətibba” adlı əsər ilə ortaya qoyulmuş oldu. Bu əsər on beş bölümdən ibarətdir və tibbin ilk ortaya çıxmasından öz zamanına qədər yaşamış

bütün təbiblərin bioqrafiyalarını, yazdıqları kitabların siyahısını və tibb ilə bağlı xatirələrini əhatə edən həcmli bir əsərdir. Əsər IX əsrdən etibarən inkişaf etməkdə olan tibb tarixi yazma ənənəsi zirvəsi olaraq qəbul edilə bilər” (11, s. 60).

Azərbaycanda da hələ qədim dövrlərdən təbabət inkişaf etməyə başlamışdır. Bünövrəsi türk şamançılığı ilə qoyulan müalicə üsulları geniş yayılmış, təkmilləşdirilmişdir. Sonralar “Azərbaycanda məskunlaşmış bulqar, qıpçaq və oğuz tayfalarının biliciləri bir çox şəfaverici otları (yovşan, yarpız, çobanyastığı, dızıotu və s.) tanıyır və onlardan müalicə məqsədi ilə istifadə edirdilər acıyövşan ən məşhur dərman bitkilərindən biri idi. Onu mədə-bağırsaq xəstəliklərini sağaltmaq və qarından qurdları qovmaq üçün işlədirdilər. Qədim türklərin Öləng tanrıçası həkimlərin hamisi və Göy tanrının arvadı sayılırdı. Keçmişdə oğuzlar dərmana “ota”, həkimə isə “otaçı” deyirdilər” (3, s. 13).

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov Ç. Ümumi cərrahlıq.- Bakı : Azərbaycan, 2006. - 552 s.
2. Əfəndiyev T. Ürək. - Bakı : Azərnəşr, 1977. - 104 s.
3. Ələkbərli F. Ortaçağ Şərq təbabəti. - Bakı, 2013. - 320 s.
4. Hüseynov C. Ümumi patoloji anatomiya. – Bakı : Maarif, 1976. - 280 s.
5. Məmmədov Ə. Xalq təbabətinin izi ilə //Elm və həyat. - 1990. - №3 - S. 30.
6. Musayev P.Q. Göz xəstəlikləri / P.Q. Musayev, S. Əliyeva, H. Qəhrəmanov. –Bakı : Təhsil, 2008. - 536 s.
7. Nəcəfov Ə.Y. Kəskin bağırsaq infeksiyaları. – Bakı : Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1986. - 128 s.
8. Qasimov M. Azərbaycanın ədviyyat bitkiləri. – Bakı : Azərbaycan dövlət nəşriyyat-poliqrafiya birliyi, 1992. - 176 s.
9. Qasimov M., Məmmədov V.Boyaqotu //Elm və həyat. – 1989. - № 2. – S.30.
9. 10.Qreçko V.Y. Baş ağrısı. –Bakı : Azərnəşr, 1986. - 104 s.
10. Demirci M. Klassik islam tıp tarixi yazımının gelişimi (IX-XIII. Yüzyıllar). 5.Uluslararası İslam Tıp Tarihi Cemiyyeti Konqresi. 25-28 ekim (oktober), 2010. İstanbul-Türkiye. S.60.
11. Göyüşov N. Şark Tebabetinin kaynakları ve esasları. 1.Uluslararası Türk Tıp Tarihi Konqresi. 10.Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı. 20-24 Mayıs 2008. C1. - S.322.

Сонаханым Хадыева

МЕДИЦИНА ДОИСЛАМСКОГО ПЕРИОДА

Резюме

В современном мире действуют индийские, китайские, тибетские, греческие и мусульманские медицинские школы. В статье прослеживается история и развитие медицины Востока, в частности, Индии, Китая, Тибета, Египта и др. доисламского периода.

Sonakhanim Hadiyeva

MEDICINE BEFORE ISLAMIC PERIOD

Summary

In our modern world exist a lot of Indian, Chinese, Tibetan, Grecian and Moslem medical schools. Following the history of medicine of the Orient, we see that medicine had developed in India, China, Tibet, Egypt and Turkish world before Islamic period. The article deals with such questions.

“RİSALEYİ-ƏRUZ” UN TƏRCÜMƏ TARİXİNƏ QISA BİR NƏZƏR

Açar sözlər: *Əbdürrəhman Cami, əruz, şeir, tərcümə, Cəfər Təyyar*

Ключевые слова: *Абдуррахман Джами, аруз, поэзия, перевод, Джафар Тайяр*

Keywords: *Abdurrahman Jami, eruz, poem, translate, Jafar Tayyar*

Əbdürrəhman Caminin “Əruz risaləsi” əsəri yazıldığı gündən alimlərin diqqət mərkəzində olmuş və orta məktəblərdə həmişə bir dərslik kimi istifadə edilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi bu əsər XIX əsrin sonlarında, hətta, Osmanlı türkcəsinə çevrilərək, orta məktəblərdə həm əruzun, həm də fars dilinin öyrənilməsinə yardımçı olmuşdur. Belə ki, hicri-qəməri tarixlə 1308-ci ildə İstanbulda “Amirə” mətbəəsində çap olunan bu əsəri Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim adlı bir şəxs Osmanlıcaya tərcümə etmiş və onu “Rəhbərə-Gülüstan” adı ilə çap etdirdiyi 459 səhifəlik farscadan Osmanlıcaya tərcümə və şərh etdiyi böyük fars şairi Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərinin haşiyəsində nəşr etdirmişdir. Kitabın nəşiri isə Üsküdar da yerləşən Atlamataşı rüşdiyyə məktəbinin birinci müəllimi Əbdülfəttah əfəndidir (1).

Böyük fars şairi Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərinin türk dillərinə, o cümlədən, Osmanlıcaya tərcüməsinin tarixi olduqca qədimdir. Belə ki, bu əsəri ilk dəfə Seyfi Sərayi 1391-ci ildə “Kitabi-Gülüstan bit türki” adı ilə qıpçaq türkcəsinə mənzum-mənsur şəklində, Sibicabi 1397-ci ildə “Tərcümeyi-Gülüstan” adı ilə cağıtatay türkcəsinə mənzum-mənsur şəklində, Mahmud bin Qazi Manyas “Tərcümeyi-Gülüstan” adı ilə 1430-cu ildə mənzum-mənsur şəklində, 1557-ci ildə vəfat etmiş Qaratovalı Zəifi “Kitabi-Nigaristan və hədiqeyi-Səbzistan” adı ilə əvvəlcə mənzum şəklində sərbəst, daha sonra “Kitabi-Gülüstan-nəsayih” adı ilə yenə də mənzum şəklində, XVI yüzildə Katib İbrahim “Fihristi-Gülüstan-Şeyx Sədi” adı ilə mənzum şəklində, 1625-ci ildə vəfat etmiş Məhəmməd Əsəd “Gülü-Xəndan” adı ilə mənsur şəklində, 1733-cü ildə vəfat etmiş Məhəmməd Sami “Güləfşan” adı ilə mənsur şəklində, 1770-ci ildə vəfat etmiş Babadağı İbrahim mənsur şəklində, XIX əsrdə Qayserili Məhəmməd Səid “Gülüstan-Mülistan” adı ilə mənsur şəklində, Əhməd Saib İzzət XIX əsrdə mənzum-mənsur şəklində, Osman Faiq 1889-cu ildə “Zübde-i-Gülüstan” adı ilə, Safi Əfəndi “Əzhəri-Gülüstan” adı ilə hicri 1308-ci ildə İstanbulda mənzum şəklində tərcümə və nəşr etdirmişlər. Daha sonralar, XX əsrdə də Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərinin Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi davam etdirilmiş və görkəmli türk alimləri Gilisli Rifət Bilgə, Nigdeli Haqqı Öroğlu, Hikmət İlaydın, Yaqub Kənan Nəcəfzadə və başqaları bu əsəri mənzum və mənsur şəklində tərcümə etmişlər (2).

Orta əsr tərcüməçiləri, alimləri, filoloqları bu əsəri təkcə tərcümə etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, ona müxtəlif şərhlər də yazmışlar. Böyük Sədinin “Gülüstan” əsərinə şərh yazmış ilk türk-Osmanlı alimlərindən aşağıdakıların adlarını saymaq olar. Belə ki, hələ 1511-ci ildə Bursalı Lamii Çələbi bu əsərin dibacəsini “Şərhi-dibacəyi-Gülüstan” adı ilə mənsur şəklində, 1550-ci ildə vəfat etmiş Şahidi İbrahim “Fihristi-əbyatı-Gülüstan-Şeyx Sədi” adı ilə mənsur şəklində, 1591-ci ildə vəfat etmiş Prizrenli Şəmi Şemullah “Şərhi-Gülüstan” adı ilə mənsur şəklində, 1598-ci ildə vəfat etmiş Sudi əvvəlcə “Risaleyi-Sudi” adı ilə mənsur şəklində, yenə də 1595-ci ildə “Şərhi-Gülüstan” adı ilə mənsur şəklində, 1608-ci ildə vəfat etmiş Həvayii Bursəvi “Şərhi-

Gülüstan” adı ilə mənsur şəklində, Rüşdi Qarahisari “Şərhi-dibaçeyi-Gülüstan” adı ilə 1585-ci ildə mənsur şəklində, 1603-cü ildə vəfat etmiş Məkkə Mollası Hüseynül Kəfəvi “Bustani-əfruzi-cinan şərhi-Gülüstan” adı ilə mənsur şəklində, yenə də 1603-cü ildə vəfat etmiş Pirhəmdi “Xütbeyi-şərhi-dibaçeyi-Gülüstan” adı ilə, 1616-cı ildə vəfat etmiş Bosnalı Həsən Kafi “Şərhi-Gülüstan-Kafi” adı ilə, Qani adı ilə tanınan bir müəllif “Şərhi-dibaçeyi-Gülüstan” adı ilə şərh etmişlər (2). Sözsüz ki, istər orta əsrlərdə, istərsə də müasir günümüzdə Sədinin “Gülüstan” əsərini tərcümə və şərh edənlərin siyahısını daha da artırmaq olar. Lakin, bizim əsas məqsədimiz Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi-əruz” əsərinin tərcüməsinin də haşiyələrində yer tutduğu Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərinin Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim tərəfindən Osmanlı türkcəsinə edilmiş tərcüməsinin bu tərcümə və şərhlər sırasında tutduğu mövqeyi və yeri araşdırmaqdan və onu dəyərləndirməkdən ibarətdir. Çünki Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərinin Osmanlıcaya tərcümə edən Cəfər Təyyar “Gülüstan” əsərinə yanaşdığı tərcümə və şərh prinsipləri ilə Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi-əruz” əsərinə də yanaşmış və bu əsəri də “Gülüstan” əsəri ilə eyni filoloji mövqedən və prinsiplərdən çıxış edərək tərcümə və şərh etmişdir.

Beləliklə, XIX əsrin sonlarında Türkiyədə, İstanbulda yaşayıb-yaradan Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim də Şeyx Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərini Osmanlı türkcəsinə tərcümə edərək, eyni zamanda, onu şərh etmiş və bu əsəri bir-neçə dəfə nəşr etdirmişdir. Belə ki, o, Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərini ilk dəfə hicri 1299, miladi tarixlə 1881-ci ildə “Zübdeyi-Gülüstan” adı ilə tərcümə və qismən də şərh edərək, İstanbulda mətbəeyi-Osmaniyyədə 355+1 səhifə şəklində, ikinci dəfə hicri tarixlə 1301-ci ildə İstanbulda “Zübdeyi-Gülüstan” adı ilə 330 səhifə şəklində, 1301-1302-ci ildə yenə də “Zübdeyi-Gülüstan” adı ilə İstanbulda mətbəeyi-Osmaniyyədə 335 səhifə və şərhlər kənarda yazılmaq şərti ilə, üçüncü dəfə yenə də “Zübdeyi-Gülüstan” adı ilə 1306-cı ildə İstanbulda mətbəeyi-Amirədə şərhlər kənarda olmaqla 355+1 səhifə şəklində ikinci çapın ikinci təkrar nəşri kimi, 1308-ci ildə sonuncu dəfə isə “Rəhbərə-Gülüstan. Şərh və təfsir Cəfər Təyyar bin Əhmədir” İstanbulda mətbəeyi-Amirədə genişləndirilmiş ikinci nəşr 8+459 səhifə şəklində nəşr etdirmişdir (3).

Qeyd edək ki, Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi-əruz” əsərinin tərcüməsi hələ ki, bizim əlimizdə olan nüsxəyə əsasən, yuxarıda qeyd etdiyimiz çap olunmuş bu əsərlərdən yalnız “Rəhbəri-Gülüstan”ın haşiyələrində öz əksini tapır. Bu mənada, qısa şəkildə təsvir etmiş olsaq, bu əsərin mündəricatı və mündəricatın başlığı bu şəkildədir: “Fihristi-kitabi-Gülüstan və mafi həməşə min fənnil qəvafi vəl bəyan vəl bədi vəl mühəsənati şəriyyə və əruzi Mövlana Cami”. Fihristə görə kitabın içində məsnəvi, fərd, qəzəl, qəsidə, nəсіб, tərci, qitə, müsəmmət, mürəbbə, müstəzad, müəmma, səc, təcni və başqa bədii fiqurlar və sənətlər haqqında məlumat verildikdən sonra, Sədinin “Gülüstan” əsəri fəsil-fəsil tərcümə və qrammatika baxımından təhlil edilir. Qeyd edək ki, föhrüstə əsasən, 346-cı səhifədən etibarən Mövlana Əbdürrəhman Caminin “Əruz” risaləsinin tərcüməsi başlayır. Föhrüstə görə bu əsərin quruluşu aşağıdakı şəkildədir: tərifi-səbəb, vətəd, fasilə; təlife-kəlami-mövzun; dər bəyani əfail və təfail; zihafati-məfA”İlün yazdəh əst; firui məfA”İlün yazdəh əst; zihafati fA”ilAtün dəh əst; firui fA”ilAtün panzdəh əst; zihafati müstəf”ilün noh əst; firui müstəf”ilün çahardəh əst; zihafati məf”UlAtü; firui məf”UlAtü çahardəh əst; zihafati fə”Ulün şeş əst; firui fə”Ulün; farsidə müstəməl olan bühur 19; bəhri-təvil do bar fə”Ulün məfA”İlün fə”Ulün məfA”İlün; bəhri-mədid do bar fA”ilAtün fA”ilün fA”ilAtün fA”ilün; bəhri-bəsit do bar müstəf”ilün fA”ilün müstəf”ilün fA”ilün; əczai-bəhri-vafir şeş bar məfA”ələtün; əczai-bəhri kamil şeş bar mütəfA”ilün; şüərayi-əcəm bərin pənc bəhr şəri ke müstə”zəb nüfus başəd kəmtər ettefaq oftadə əst; bəhri-həzəc məfA”İlün; bəhri-rəcəz müstəf”ilün; bəhri-rəməl fA”ilAtün; daireyi-şəri-əcəm mütəlifə, müxtəlifə, salesan müntəziə rəbe-ye an müttəfiqə; bəhri-həzəcdən şəcəreyi-əxrəm və şəcəreyi-əxrəb rübaiyyəyə məxsus; bəhri-rəcəz 15 növ; bəhri- rəməl 14 növ; daireyi-dovvom bəhri-

münsərih; bəhri-müzare; bəhri-müctəs; üçüncü dairə bəhri-səri; bəhri-qərib; bəhri-xəfif; bəhri-müşakil.

Qeyd edək ki, Cəfər Təyyar “Rəhbəri-Gülüstan”a qısa bir müqəddimə də yazmış və bu müqəddimədə Sədinin “Gülüstan” əsərini Osmanlıcaya tərcümə edərkən məqsəd və məramını da açıqca qeyd etmişdir. Beləliklə, biz bu müqəddimədən həm Cəfər Təyyarın böyük Sədinin əsərinin Osmanlıcaya tərcümə etmək arzusunda olduğunu görür, eyni zamanda, həm də onun şeir sənəti haqqında oxuculara məlumat vermək istəyinin də şahidi oluruq. Əruz elmi də şeir sənətinə daxil olduğu üçün, o, əruz elmi haqqında da məlumat vermək istəmiş, bununla da Sədinin “Gülüstan” əsərini tərcümə və şərh etdiyi kimi, eyni prinsiplərlə Əbdürrəhman Caminin “Əruz” əsərinə də yanaşmış, onu da eyni qaydada Osmanlıcaya tərcümə edərək, oxucuların ixtiyarına vermişdir. Beləliklə, “Rəhbəri-Gülüstan”ın müqəddiməsində Cəfər Təyyarın aşağıdakı fikirlərlə tanış oluruq. Belə ki, onun Allah-taalaya, Peyğəmbər (s.) və Sultan Əbdülhəmid xana həmd və sənəldən sonra dediyi fikirlərlə tanış olduqda görürük ki, o, hələ “Rəhbəri-Gülüstan” çap olunmazdan doqquz il əvvəl Şeyx Sədinin “Gülüstan” əsərini fars dilindən Osmanlıcaya tərcümə etmiş və onu “Zübdeyi-Gülüstan” adı ilə çap etdirmişdir. Lakin sonradan o, bəzi dostların xahişi ilə bu əsəri yenidən Osmanlıcaya tərcümə və daha geniş şəkildə şərh və təfsir etmək qərarına gəlmiş və bu tərcümə zamanı lazım olan qrammatik və ədəbi qaydaları göstərmək məqsədilə bədi, qafiyyə, məcaz, səc kimi ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid olan məsələləri də izah etmək istəmişdir. Bu məqsədlə o, eyni zamanda, kitabın haşiyələrində bədi, bəyan və şeirin digər xüsusiyyətləri haqqında olan fikirlərə də ayrıca yer ayırmış və hətta, orta əsr klassiklərinin - Əbdürrəhman Caminin əruz haqqında yazdığı risaləsini də Osmanlıcaya tərcümə edərək, nəşr etdirmişdir. Belə ki, o, əsərin müqəddiməsində yazır: “...Bə'di-za, vəliyyi-ne'məti-kəmalati-siyrəti-biimtinan, nuri-şəfqəi-elmü irfan, məxfəri-cəmi-i-hökmdarani-cəhan, padşahımız Sultan Əbdülhəmid xan, ətalallahi ömrühi bihürməti-surətil-“Rəhman” və əyyadəllahi şövkətihi bihəqqi-“Səb'ül-məsani” vəl-“Fürqan”, əfəndimiz həzrətlərinin şu əsri-məhasinhəsri-hümayunlarındaərbabi-tə'lif və təsnifin məzhər olagəldikləri təşviqati-əvatifi-ğayətə müstənidən və övnü inayəti-səmədaniyə mütəvəssilən bu fəqiri-qəlilül-biza'ə Cəfəri-Təyyar bin Əhməd Salim əhsənəllahü ileyhümal-hüsna və ziyadə dəxi övladi-vətənə əldən gəldigi mərtəbə bir xidmət məqsədilə Şeyx Sə'diyi-mütəarifin Gülistan kitabı üzərinə min geyri-istitə cəm' və tərtib eylədim. Şərhi bundan toquz sənə əvvəl Zübdeyi-Gülistan namilə təb' və nəsrə cür'ət eyləmişdim. Bu kərə zümreyi-füzəladən bə'zi-zəvati-kiram zikr olunan şərhi-naçizin təhsili-lisani-farsiyyə pək gözəl yardımı olduğunu lütfən və tənəzzülən təqdir etməklə bərabər Şeyxi-muşarileyhin əsəri-nəfisini dəha müfəssəlcə bir surətdə şərh və təfsir edərək mənası ibarələri arasına və qəvaid və müfrədati-icabiyyəsinə zirlərinə dərc və təzbir və kənarinə dəxi elmi-mənaninin bədi' qismində göstərilən sənaye'i-ləfziyyə və mə'nəviyyəyə mütəəlliq nüktələrdən və əsca' və qəvafi və məcaz və kinayat kibi qəvaidi-saireyi-mütənəvv'i əsindən birər nəbzə təhrir və təzkir qılındığı təqdirdə marül-bəyan zübdeyi-Gülistanın bəxş eylədiyi istifadə məə ziyadət tövsi' və təzyid edilmiş olacağı bəyanilə tərz-i-məşruhdə digər bir şərh yazmaqlığımı tənsib və tövsiyə buyurulmuş və ətraflıca bir əsərin cəm' və tərtibində biza'eyi-naçizanəmin məfqudiyyət və ədəmi-kifayəti saiqəsiylə təbi'əs-südur olan nəqayisi-əsatizəyi-kiramın ənzari-xətapuşanələrində mə'fuvv tutulur. Əminəsi və baxşus Atlamataşı məktəbi-rüşdiyyəsi müəllimi-əvvəli mükərrəmətlü Əbdülfəttah əfəndi bəradərimizin müavinəti-məxsuseyi-fəzilətməndanəsi təşviqati-vaqiyyə inzimam eyləmiş olduğundan mütəvəkkilən bitövfiqihi təala bu dəfəki şərhimizi tövsiyə buyurulan surətdə tənzim və tərqim və “Rəhbəri-Gülistan” namilə tövsim edərək ənzari-övladi-vətənə ərz eylədim. Vallahül-müvəffəq ilə səbilür-rəşad və hüvə rəufü bil-ibad və hüvə həsbiyə və niiməl-vəkil “.

Qeyd edək ki, internet səhifələrindən aldığımız məlumata görə, Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim tərəfindən Osmanlıcaya şərhrlərlə tərcümə edilən Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsəri bir neçə il öncə İstanbulda sadələşdirilərək və müasir Türkiyə türkcəsinə çevrilərək, Ənvər Yaşarbaş tərəfindən yenidən nəşr edilmişdir. Belə ki, kitab tam şəkildə əlimizdə olmadığı üçün, onun dəqiq nə vaxt çap olunduğunu söyləyə bilmirik. Sadəcə olaraq onu deyə bilərik ki, Ənvər Yaşarbaş Cəfər Təyyar Əhməd bin Salimin hicri tarixlə 1305-ci ildə İstanbulda yazdığı ön sözü sadələşdirmiş və özü də ona 6 ocaq 2010-cu ildə Muğlada yerləşən Gündoğar qəsəbəsində ön söz yazmışdır. İnternet səhifəsindən aldığımız məlumata görə, bizcə bu əsər 2013-cü ildə çap olunmuşdur. Eyni zamanda, sadələşdirilmiş mətnin içində Cəfər Təyyarın ön sözü və ön sözün yazılma tarixi də qeyd edildiyinə görə, bizcə, bu əsər “Zübdeyi-Gülüstan” adı ilə 1306-cı ildə İstanbulda mətbəeyi-Amirədə şərhrlər kənardə olmaqla 355+1 səhifə şəklində ikinci çapın ikinci təkrar nəşri kimi çap olunmuş əsərin ön sözüdür. Beləliklə, bu çapın ön sözü ilə, daha doğrusu, Ənvər Yaşarbaşın sadələşdirdiyi ön sözlə əlimizdə olan “Rəhbəri-Gülüstan” əsərinin ön sözünün məzmun yaxınlığını güman etdiyimiz üçün bir qədər yuxarıda “Rəhbəri-Gülüstan” əsərinin ön sözünü təqdim etdiyimiz kimi, Cəfər Təyyarın hicri 1305-cı ildə “Zübdeyi-Gülüstan” əsərinə yazdığı və Ənvər Yaşarbaşın sadələşdirdiyi ön sözü də burada diqqətə çatdırmğı lazım bilirik. Çünki, bizcə, Ənvər Yaşarbaş sadələşdirdiyi ön sözdə “Rəhbəri-Gülüstan”ın ön sözündən də istifadə etmişdir: “Hamd; sayısız bol nimetlerini, yarattığı insan vücutlarının üzerlerine nurlar saçarak dağıtan Hz. Allah'a olsun. İnsan bedeni önce zulmetle kaplıydı, nuruyla ıslandırdı. Aklı yoktu, akıl verdi. Aklın korunması, çalışması ve anlaması için feraseti bahşetti.

Sanatında çok yüce olan Allah (cc) ki, yarattığı kullarına bun-lan verirken de başlarına kalkmadı. Meccanen yarattı.

Hz. Âdem'in uzuvlarının yaratılışı, anlatılıp izah edilirken, anlama yeteneğinin kapılarını açanın da O' olduğu gerçektir.

Vücut iklimi ve beşerin vücudu, uzuvlan, nurların mührüyle saçıldı. Vücut denen varlık edep nurlarıyla parlamaya başladı.

Alemlere rahmet gönderilecek olan Nur-u Muhammedi de o zaman yaratıldı ve Hz. Âdem'in alınına konuldu.

Nefesleri ve ufuklan aydınlatan Efendimiz'in (sav) mübarek nuru, edebin ve terbiyenin merkez dairesi, doğruların hâkim olduğu, güzel söz söyleme sanatının kaynağı ve esası, bütün ilimlerin ve fennin şöhet bulmuş olduğu şehir Medine'ye girecektir. Sonunda orada karar kılacaklardır.

Orada bulunan, O'nun âl ve ashabına, O'na tabi olanlara, O'nu misafir edenlere, O'na layık olanlara, her biri mis kokulu edep nurlarından ibaret faydalı ilimler ile uğraşan, en son doğru din İslam'm yolunda çalışanlara selam olsun. Hepsisi Hakk için çalışmışlardır. Hakk (cc) onlardan razı olsun. Bizleri sevdiklerine bağışlasın. Yaşadığa şu zamanda (Hicri: 1308) veli nimetimiz olan, İlim ve irfanın şafaklarımızı aydınlatmasını sağlayan bütün cihanda ki hükümdarların övüncü olan kişi Sultan Abdülhamid Han'dır.

Âlem'in sahibi Hz. Allah'ın (cc) rahmeti üzerine olsun. Ömrünü uzun etsin. Şefkatini artırsın. Kuran-ı Azimüşşan'daki 7 ayete hakkıyla tabi kılsın ve kılanlardan olsun.

Sultan Abdülhamit Han Hazretleri saltanatları sırasında, bütün dünyanın Osmanlı'ya zarar vermeye çalıştığı esnada, o ülke genelinde yazarların, âlimlerin çalışmalarına destek olmuş ve on-lan teşvik etmişlerdir.

Bu lütuflara ve teşviklere dayanarak Allah'm (cc) yardımı ve izniyle çalışmaya yöneldim. İlim sermayesi az olan bu fakir Hz. Allah'm (cc) ziyadesiyle güzel yardımları sonucu vatan evlatlarına elimden geldiği kadar hizmet edebilme maksadıyları ariflerden Şeyh Sadî'nin "Gülüstan" kitabı üzerinde gücümün yettiği nispette çalışıp, çalışmalarımı derleyip, topladım. Tertip ettiğim şerhi bundan dokuz sene önce "*Zivade-i Gülüstan*" adı

aranda basmaya və çoğalttım. Bu sefer fəzilet sahibi zümrelerden və bəzi ulvi kişilərdən, yaptığım şərhin Farsçanın öyrətilməsinə və öyrənilməsinə çox güzel yardıma olduğunu söyledilər. Dil və yazım yönündən təqdir ettilər.

Şeyh Sadi Şirazi'nin bu nəfis əsərinin daha tafsilatlı *bir* surətte şərh və təfsir edilməsini istədilər.

Fazlasıyla geniş və artmış, açıqlamalı tərzdə başqa bir şərh yazmamı təsəvvü və təvsiyə ettilər.

Geniş kapsamlı olan bu kıymətli əsərin toparlanıp, tərtibində əcizane gücümün və bilgi qüvvətimin yetərli olub, olmadı düşüncəsiylə uğraşırken, hatalarımın hoş görülməsi kənaətiylə çalışmayı sürdürdüm.

Emniyyətli kişilər və özəlliklə Atlama taşı Mektebi Rüşdiyyesi Böyük və yetki muallimi Abdülfettah kardeşimizin yardımları və bilgiləriylə vəki təşviqə katılmaları və Hz. Allah'ın (cc) yardımıyla bu defəki şərhimizi təvsiyə edilən şəkildə tənzim edip işarətləməyə və "*Rehber-i Gülistan*" adıyla isimlendirərək, vətən evlatlarının görüşlərinə arz etdim.

"O Allah ki, (cc) hayır yoluna kapı açan kullarını bəşəriyyətə ulaştırır. O ne güzel vekildir. O ne güzel Mevladır. Kullarına doğru yolu göstərərdir."

Bələliklə, hicri tarixlə 1308, miladi tarixlə 1890-cı ildə Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim adlı şəxsin tərcüməsində İstanbulda çap olunan "Rəhbəri-Gülistan" əsərinin həşiyəsində yer tutan əsərlərdən biri də Əbdürrəhman Cəminin "Risaleyi-əruz" əsərinin Osmanlıcaya tərcüməsidir.

Şərq filologiya elmi-nəzəri və bədii fikrində tərcümənin tarixi olduqca qədim və zəngindir. Lakin qeyd edək ki, müasir ədəbiyyatşünaslar orta əsrlər tərcümə tarixini öyrənsələr də, daha çox bədii tərcümə tarixinə diqqət yetirmiş, orta əsrlərdə edilən elmi əsərlərin tərcümə tarixlərini bir o qədər də dərinlən araşdırmamışlar. Amma orta əsrlər tərcümə tarixində istər bədii və istərsə də elmi əsərlərə yanaşma prinsipi təqribən eyni olduğu üçün, bizcə, araşdırıcıların orta əsrlər bədii tərcümə tarixinə olan münasibətlərini təqribən bu və ya digər şəkildə elmi əsərlərin tərcümə tarixinə də aid etmək olar. Bu mənada, "Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti" adlı kitabın müəllifi, görkəmli ədəbiyyatşünas, AMEA-nın müxbir üzvü Möhsün Nağısoylu türk tərcümə tarixindən danışarkən, türk ədəbiyyatşünaslığında türk tərcümə tarixi haqqında olan fikirləri və türk ədəbiyyatşünası Ağah Sirri Ləvəndin fikirlərini ümumiləşdirərək, yazır: "Ləvənd... ümumiyyətlə, orta yüzillərdə türkcəyə edilmiş tərcümələrin dörd növü olduğunu yazır: 1. Əslini pozmaq üçün kəlmə-kəlmə edilən tərcümələr. 2. Kəlmə-kəlmə olmamaqla birlikdə əslinə uyğun edilən tərcümələr. 3. Mövzu saxlanılmaqla sərbəst edilən tərcümələr. 4. Genişləndirilərək, edilən tərcümələr" (4.M.N.s.20). AMEA-nın müxbir üzvü, professor Möhsün Nağısoylu türk ədəbiyyatşünaslarının fikrini saf-çürük etdikdən sonra özü aşağıdakı elmi nəticəyə gəlir: "Orta əsrlər Azərbaycan tərcümə nümunələri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, onlar növ, xarakter və xüsusiyyətcə həmin dövrdə başqa türk dillərinə edilmiş tərcümələrə tam uyğun gəlir. Bütün bu cəhətləri nəzərə alaraq, klassik Azərbaycan tərcümələrini aşağıdakı üç növə ayırmaq olar: 1. Hərfi tərcümə. 2. Əslinə uyğun tərcümə. 3. Sərbəst-yaradıcı tərcümə" (4. M.N.s.21). Maraqlıdır ki, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Möhsün Nağısoylu da birinci növ tərcümədən, yəni hərfi tərcümədən danışarkən ona misal kimi Sədi Şirazin "Gülistan" əsərini nümunə göstərərək, bu növ tərcümənin xüsusiyyətlərini izah edir: "Daha qədim olan birinci növ tərcümə Azərbaycanda bilavasitə "Quran"ın sətirləri tərcüməsi ilə başlamışdır. Bu növ tərcümənin sonrakı davamı və inkişafı əsasən, Sədin "Gülistan" əsəri ilə bağlıdır. Bəlli olduğu kimi, bu məşhur nəsihətlər kitabından Azərbaycanda uzun müddət mədrəsələrdə dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur. Çox güman ki, "Gülistan"ın türkcəyə sətirləri tərcümə ilə hazırlanmış ilkin nüsxələri hələ XIV yüzildə meydana çıxmışdır. Bununla bəle,

onların ən qədim mövcud nümunələri XV-XVII yüzillərə aiddir... Hər iki mətnin müqayisəli təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu və bu kimi tərcümələr – hər iki dildə yazılmış mətni özündə birləşdirən əlyazmalar - əsasən, fars dilini öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur” (4.M.Nağısoylu .s 21-22). Qeyd edək ki, XIX əsrin sonlarında Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim tərəfindən fars dilindən Osmanlı türkcəsinə edilən Sədi Şirazinin “Gülüstan” və Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi Gülüstan” əsərləri də hərfi tərcümə prinsipi ilə çevrilmiş və eyniz amanda, ilk növbədə, orta məktəblərdə fars dilinin öyrənilməsinə xidmət etmişdir.

Tərcümə tarixinin digər bir araşdırıcısı filologiya elmləri doktoru Ataəmi Mirzəyev də tərcümə tarixindən danışarkən yazır: “Tərcümə Şərq ədəbiyyatında... özünəməxsus təkamül və inkişaf yolu keçmişdir. Belə ki, müəyyən tarixi dövr və şəraitdə nəzirə, təfsir, şərh, təbdil, iqtibas və s. kimi ədəbi üslublar bütünlüklə tərcümə funksiyasında çıxış etməsələr də, müəyyən dərəcədə həmin funksiyanı yerinə yetirmişdir. Lakin belə bir vəziyyət heç də bütün tərcümə tarixi boyunca deyil, müəyyən zaman kəsimində belə olmuş və tərcümə tədricən indiki anlamı ifadə edən məfhuma doğru uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Ona görə də tərcümə tarixi, xüsusilə orta əsrlər tərcümə abidələri araşdırılarkən müasir meyarlarla deyil, məhz tarixilik prinsipi nəzərə alınmaqla öyrənilməlidir.

Çoxsaylı orta əsrlər bədii qaynaqları və müasir araşdırmalarla tanışlıq göstərir ki, təkcə klassik şərq, o cümlədən, Azərbaycan-türk ədəbiyyatında deyil, bütün dünya ədəbiyyatında “tərcümə” sözü tarixi anlamda başqa bir dildə olan mətnin şərh, təfsir və izahını bildirmişdir... Həqiqətən də, həmin dövrdə tərcümə milli üslub və düşüncə kimi dərk edildiyindən, klassik Azərbaycan-türk abidələri çox vaxt başqa dildə olan əsərlərin təfsir-şərhindən... ibarət olurdu” (5.əmi s.6-7).

Beləliklə, tərcümə tarixi haqqında fikirlərini ümumiləşdirən Ataəmi Mirzəyev də orta əsrlər tərcümə tarixindən danışarkən onun iki növü olduğunu söyləyir: “Fikrimizcə, orta yüzilliklərin Azərbaycan-türk tərcümə əsərlərini ənənəvi olaraq, iki qrupda birləşdirmək daha münasib olar: 1) Hərfi tərcümələr; 2) Sərbəst tərcümələr” (5.Ataəmi 19). Daha sonra Ataəmi Mirzəyev fikrini inkişaf etdirərək sərbəst tərcümələr haqqında yazır: “... Orta əsr tərcümə abidələrinin bir çox hallarda fərqli şəkildə adlandırıldığını nəzərə alaraq klassik Azərbaycan-türk ədəbiyyatında sərbəst tərcümə prinsipi ilə çevrilmiş tərcümə əsərlərini bir neçə qrupa bölmək daha məqsədəuyğundur: əslinə uyğun tərcümələr; tərcümə-şərhlər; tərcümə-nəzirələr... Qənaətimizə görə, klassik Şərq ədəbiyyatında təfsir və şərhlərin geniş yer aldığını və bir çox hallarda tərcümənin təfsir və şərh yolu ilə edildiyini, eləcə də bir sıra sözlüklərdə “tərcümə” sözünün qarşılığı kimi onun müasir dilimizdəki anlayışından başqa “şərh” və “təfsir” anlamlarını bildirməsini də nəzərə alaraq, klassik ədəbiyyatımıza sərbəst tərcümə yolu ilə edilən əsərlərin bir qrupunu məhz tərcümə - şərh adlandırmağı daha məqsədəuyğun hesab edirik” (5.Ataəmi 20-21).

Beləliklə, yuxarıdakı fikirləri ümumiləşdirib deyə bilərik ki, gördüyümüz kimi, orta əsrlərdə tərcümələr daha çox təfsirlərlə, şərhlərlə müşayiət olunmuşdur. Qeyd edək ki, bu tərcümə növləri, başqa sözlə desək, tərcüməyə bu mövqedən yanaşma, demək olar ki, XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmiş, Sədinin “Gülüstan” əsəri və eyni zamanda, “Rəhbərə-Gülüstan” əsərinin haşiyələrində yer alan və bizim əsas tədqiqat obyektimiz olan Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi-əruz” əsəri də məhz bu tərcümə üsulu ilə Təyyar Cəfər bin Əhməd Salim tərəfindən fars dilindən Osmanlı türkcəsinə çevrilmişdir. Amma onu da qeyd edək ki, Təyyar Cəfər bin Əhməd Salim öz tərcüməsində hərfi tərcümə prinsipini əsas tutmaqla, tərcümə tarixindən bildiyimiz tərcümə şərh və tərcümə təfsir prinsiplərinə deyil, daha çox tərcümə məal prinsipinə üstünlük vermişdir. Beləliklə, lüğəvi mənası izah etmək, təfsir etmək, bir mətni bir dildən digərinə çevirmək, bir kəsin həyatını nəql etmək mənalarda anlaşılan tərcümə sözü ilə yanaşı təfsir sözünün mənalari izah etmək, bəyan etmək, ortaya çıxarmaq, kəlmə və sözdəki qapalılığı izah etmək deməkdir (6

s.483, 7 s.281). Terminoloji mənada isə təfsir sərf, nəhv və bələğət kimi dil elmlərindən, əshabi-nüzul nasix-mənsux, mühkəm-mütəşəbih kimi Quran elmlərindən, hədis və tarix kimi rəvayət elmlərindən, məntiq və üsul kimi elmlərdən yararlanaraq, Quranın mənalарının açıqlanması və ondan hökm çıxarılmasını öyrədən elmə verilən termin kimi dəyərləndirilir (7 s.281). Şərhə gəldikdə isə bu söz şərh açma, yozma, bir əsərin məzmununu izah edərək aydınlaşdırma mənalарını daşıyır (8 s.782). Məal isə şərhədən və təfsirdən bir qədər fərqlidir. Belə ki, məal sözünün hərfi mənası məna, məfhum demək olduğu kimi (8 s.332), terminoloji baxımından da bu tərcümə növünün tərcümə şərh və tərcümə təfsirdən fərqi onun bir şeyin uzun-uzadı izahına getmədən, konkret olaraq, birbaşa mənasının, mahiyyətinin, məzmununun açılmasıdır. Bu mənada, Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi-əruz” əsərini Osmanlı türkcəsinə çevirən Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim öz tərcüməsində orta məktəb uşaqlarına fars dilini və əruzı öyrətməyi qarşısına bir məqsəd kimi qoyduğu üçün hərfi tərcümə və tərcümə-məal prinsipini əsas götürmüşdür. Belə ki, bunu özü də açıq-aydın yazır: “(Bedanke ərbabi-sənaəte-əruz benayi-usule-ovzani-şeyr ra bər se rukn nəhadeənd: səbəb, vətəd və fasilə. Səbəb bər do nov əst. Səbəbe- xəfi□f və an ləfzist muştəməl bər yek mutəhərrik və yek saken: çun kol və mol və səbəbe-səqil və an ləfzist muştəməl bər do mutəhərrik: çun kələ və kılə və hərfə- hayi ke dər əmsale in kələmat minevisənd bərayi bəyane hərəkəte maqəbl mibaşəd və betələffoz dər nəmi ayəd). (ب) (be) hərfə təkid (دان) (dan) danestən məsdərindən əmre hazırdir bil demək (كه) (ke) bəyaniyyə (ارباب) (ərbab) rəbb ləfzinin cəmi (صناعت) (sənaət) məsdər (عروض) (əruz) səbur vəznində şeyr kəndisinə ərz olunan mizane şeyre dinur ki, təfail və əfaildən ibarətdir. Zira əşar və əbyatın mövzun və namövzuni və zaid və naqisi və sahiih və fasidi mizane-muhərrirə ilə məlum olur.

Məlum ola ki, fənnə-əruzun muxtəre və müvəccidi imam Xəlil ibn Əhməd əl-Bəsridir. Meşarül ileyh Kəbei-Mukərrəmənin şəbikəsinə yapışub, ya Rəbb bana bir elm ehsan eylə ki, ol elm muqəddimən kimsəyə verilməmiş ola və bəd ma dəxi hər kəs bəndən əxz edələr diyu kəmale-ibtihal və zari ilə Cənab mənəndən niyazü tələb eylədikdə Cənab mənən dəxi anun dua və niyazını qəbul buyurub ona bu elmi ihsan buyurmuşdur. Sonra Bəsrəyə (زنده كشتي) (Zənde-Keşti) vasil olduqda ərkane əruzi tərkib və tərtib edub, kəmalı mürətibəyi rusux edərək ikmal eylədikdə əruzi bina edub, fuzəlayə ərz eylədiklərində cümləsi qəbul edub təhsin eyləmişlərdir.

(بناء) (binai) məsdər bunda tərkibdən ibarətdir. (اصول) (usul) ma yəbtəni əleyhiş-şeyən mənasına olan əslən cəmi burada əfail və təfaildən ibarətdir. (اوزان) (ovzan) vəznin cəmi (شعر) (şeyr) qəsdilə muxəyyəl qafiyəli kəlamı mövzunə deyirlər. Pəs qəsd bulunmadığı üçün ittifaqı olan ayət və əhadisi mövzunəyə şeyr ittılaq olunmaz. (بر) (bər) hərf (سه) (se) əsmae ədəddən üçün ismi. (ركن) (rukən) cuzv demək. (نهادهاند) (nəhadeənd) mazie nəqli cəm vəz eyləmişlər demək.) (سبب و وتد وفاصل) (səbəb və vətəd və fasilə) se rukndan bədəldir ki (١) (1) səbəb (٢) (2) vətəd (٣) (3) fasilədir. (سبب) (səbəb) mübtəda (بردونو عست) (bərdə novəst) xəbəri (سبب خفيف) (səbəbe xəfif) yeki səbəbe xəfif demək (آن) (an) səbəbe xəfifə işarətdir və mübtəda (لفظي) (ləfzi) ya vəhdət və xəbərdir. (ست) (sət) ədate xəbər (مشتمل) (müştəməl) muhit mənasına ismi fail və ləfzin sifətidir. (بر) (bər) istila (يك) (yek) əsmae ədəddən birin ismi (متحرك) (mutəhərrik) bunda sükun muqabildir. (ساكن) (sakin) mutəhərrik muqabili (چون) (çun) ədate təşbihə (كل مل) (kol mol) kaf və mim məzmun lamlər sakindir. (ثقیل) (səqil) xəfifin nəqizidir (كله) (kələ) kafın və lamin fəthələri və axırında hai rəsmiyyə ilə kaman və kərəz demək (كله) (kələ) kaf əcəmin kəsra və lamin fəthi ilə şikayət demək.

* məal* məlum ola ki, əshabe əruz ovzan şeyrin usuli binasını üç cüzv üzrə vəz etmişlərdir. (١) (1) səbəb (٢) (2) vətəd (٣) (3) fasilə. Əmma səbəb iki növdür (١)(1) səbəbe xəfifdir və o dəxi bir mutəhərrik və bir sakini müştəməl ləfzdir. (گل) (göl) və (mül) kibi (٢) (2) səbəbe səqildir və olduğu iki mutəhərriki müştəməl bir ləfzdir (كله) (kələ) və

(کله)(kələ) və (kilə) kibi və ha hərfini ki bu məqbulə kələmatə yazarlar ma qablinin hərəkəsini bəyan üçündür tələffüzə gəlməz demək” (1, s.346-347).

Beləliklə, əsərdən nümunə gətirdiyimiz parçadan da gördüyümüz kimi, Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim öz tərcüməsini tərcümə-məal adlandırırsa da, bizzə, o, öz tərcüməsində tərcümə təfsir və tərcümə şərh prinsiplərindən də istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat :

1. Təyyar “Rəhbərə-Gülüstan”. – İstanbul, 1308.
2. Kadriye Yılmaz Orak, Abolfazl Moradi. Türk eğitim kurumlarında farscanın öğretilmesinde Sadi. Turkish Studies – International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic/ Volume 9/3 Winter 2014/p/1653-1670. Ankara-Turkey.
3. Oğuz Ergene. Sıbicabının Gülistan çevirisi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk dili ve edebiyatı bölümü. Prof. Dr. Mine Mengi adına Türkoloji sempozyumu (20-22 ekim 2011) bildirileri. – Adana, 2012. – S. 633-648.
4. Nağısoylu M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti.- Bakı : Elm, 2000. - 264 s.
5. Mirzəyev A. Azərbaycan bədii tərcümə tarixi və Füzuli. – Bakı : Avropa nəşriyyatı, 2009. - 170 s.
6. Terceme İslam Ansiklopedisi.
7. Tefsir. İslam Ansiklopedisi.
8. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). – Bakı : Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967.

Эльнура Бабаева

КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ ПЕРЕВОДА «РИСАЛЕИ - АРУЗ»

Резюме

Статья посвящена научным исследованиям перевода известного произведения Абдуррахмана Джами «Рисалеи-аруз». В результате этих исследований становится, очевидно, что автором перевода, является Джафар Тайар. Перевод этого произведения был напечатан на полях известного труда «Гюлюстан», который был издан в 1308 году в Стамбуле. Это произведение с самого начала привлекало внимание ученых. Впоследствии оно использовалось, как учебное пособие для изучения аруза и персидского языка.

Elnure Babayeva

OVERVIEW OF THE HISTORY OF TRANSLATION OF “RİSALEI – ARUZ”

Summary

The article is devoted to research works of translation of Abdurrahman Jami “Risalei- aruz” into Turkish. As a result it becomes clear, that the author of this translation is Jafar Tayar. This translation was published in to the work “Gulustan” of Sadi Shirazi. Gulustan was published in 1308 year in Istanbul. This work from the beginning has attracted the attention of the scientists and has become a textbook. It help to study Persian language and aruz.